

Eesti Arheoloogia Ajakiri 1998, 2, 158–164
<https://doi.org/10.3176/arch.1998.1.08>

Evald Tõnisson

JÄRJEKORDNE UURIMUS KARJALA MUINASAJAST

Aleksandr Saksa. Rautakautinen Karjala. Muinain-Karjalan asutuksen synty ja varhaiskehitys. (Studia Carelica Humanistica, 11.) Joensuu, 1998. Resümees vene ja inglise keeles. 258 lk.

1998. aasta veebruaris ilmus trükist Peterburi uurija, Eesti arheoloogidele hästi tuntud kolleegi Aleksandr Saksa doktoriväitekirjana esitatud monograafia Karjala rauaaajast. Raamatu kaitsmisel 27. veebruaril 1998 Joensuu ülikoolis oponendina osaledes oli allakirjutanul võimalus tutvuda selle pikaajalise uurimistöo sisu ja tulemustega. Teine oponent oli Karjala keskaja ajaloo tuntud uurija Heikki Kirkinen.

Aleksandr Saksa töö Karjala muististe uurimisel algas üliõpilasena rohkem kui kahekümne aasta eest, 1970. aastate keskel. 1978 kaitses ta sellel teemal ülikooli diplomitöö, 1984 kandidaativäitekirja. Alates 1975. aastast on Saksa osalenud välitöödel, kõigepealt Käkisalme ekspeditsioonis. 1978 alustas iseseisvaid välitöid, juhatades Käkisalme ekspeditsiooni. Saksa uurimistöo algus langeb kokku slaavi-läänemeresoome sektori loomisega tookordses NSVL TA Arheoloogia Instituudi Leningradi Osakonnas. Mainitud sündmus sai oluliseks tähiseks idapoolsemate läänemeresoome rahvaste muististe uurimisel ja elaldas kogu arheoloogilist uurimistööd Leningradi oblastis ja naaberpiirkondades. Seni oli sellealane tegevus koondunud peamiselt üksikutesse keskustesse (Novgorodi, Vana-Laadogasse, Pihkvasse). Vene uurijate suurenenud huvil soome-ugri rahvaste mineviku vastu oli lisaks teaduslikule taustale küllap ka teatav poliitiline tagapõhi.

Vastloodud slaavi-läänemeresoome sektori üheks uurimisteenaks said Karjala muistised. Teema täitja osa langes A. Saksale. Suureks abiks on Saksale Karjala muististe uurimisel olnud Soome teadusasutused ja sealsed kolleegid.

Soome väljaannetes on Saksa avaldanud mitmeid oma uurimistöö tulemusi tutvustavaid kirjutisi.

Saksa puhul tuleb eriti rõhutada tema arvukaid välitöid, mille hulka kuuluvad nii kaevamised kui ka inspeksioonid ja uute muististe väljaselgitamised. Erilist tähelepanu on ta pööranud kirjanduse järgi tuntud muinaskalmistute ülesleidmisele. Piltlikult öeldes üritanud astuda Theodor Schwindti, Karjala muinasaja lõpu tuntuima kaevaja (Schwindt 1893) jäljälgedesse. Kerge see pole olnud, sest olude muutumise ja inimeste vahetumise tõttu on olnud raske endisi kaevamiskohti identifitseerida. Mõnede vanade tuntud kalmistute kaevamisüritused pole andnud olulisi tulemusi. Tundub, et Th. Schwindtil pidi olema selles suhtes küll märksa õnnelikum käsi.

Üsna arvukalt on Saksa avastanud uusi muinasasulaid ja väikelohulisi kultuskive ehk lohukive. Viimaseid on ta käsitanud kui ohvrikive, kaldudes neid dateerima rauaaja hilisematesse järkudesse. Kindlasti oleks pidanud arvesse võtma ka muid võimalusi. Eestiski on lohkude tähenduse ja dateerimise kohta avaldatud mitmeid arvamusi (näit. Lõugas 1972, Tvauri 1997).

Saksa pole olnud ainus Karjala rauaaja muististe uurija. Aastaid tagasi tegeles sama teemaga Petroskoi teadlane Svetlana Kotškurkina, kes avaldas oma uurimistulemused (Кочкуркина 1981; 1982) ja kaitses selleteemalise dissertatsiooni. Mõne muistise uurimisel on Saksa ja Kotškurkina teed ristunud. Üsna hiljuti, 1997. aastal kaitses doktoritöö ja avaldas mahuka samateemalise uurimuse (inglise ja soome keeles) Pirjo Uino (1997). On täiesti loomulik, et Karjala uurimisega tegelevad ka soome arheoloogid, kellel ei ole mitte ainult sellekohased pikad, möödunud sajandisse tagasiulatuva traditsioonid, vaid kes tunnevad Karjala suhtes erilist lähedust. Uino samaainelise publikatsiooni ilmumine on olnud Saksale mõistagi teatud väljakutse. Karjala rauaajaga on käsitletud ka mitmetes teistes viimastel aastakümnetel ilmunud töödes.

Erinevalt teistest on Saksa üritanud teemat käsitleda asustusloolisest, piirkondlikust vaatenurgast, millele vastavalt ei ole muistiseid vaadeldud mitte nende tüüpide järgi, vaid asustuspriirkondade kaupa, silmas pidades sealjuures kronoloogilist järjestatust. Sellisel lähenemisel on omad plussid ja miinused. Plussiks on käsitluse muutumine konkreetsemaks ja piirkondlikumaks, piirkondade selgem arheoloogiline määratlemine ning võimalus nende omavaheliseks kõrvutamiseks; miinuseks on liigselt kirjeldav ja loendav esituslaad. Mõistagi ei ole Saksa suutnud välja võluda uut Karjalat. See on ikka seesama muistne Karjala, mille uurimise põhiallikad on 12.–14. sajandi Laadoga looderanniku piirkonna kalmistud ja nende leiumaterjal, millest pole mööda pääsenud ka ükski varasem muistse Karjala uurija.

Mõnevõrra hämmastab muististe levik. Nagu näha Saksa töö juurde kuuluvalt kaardilt, on see koondunud suhteliselt kitsasse Karjala Kannase Laadoga-poolsesse vööndisse ja Laadoga looderannikule. Kannase kesk- ja lääneosa on peaaegu tühi. Soome lahe rannikuvöönd on otsekui välja surnud. Kahjuks ei selgu tööst, millest selline asustuspilt on põhjustatud – kas loodusoludest, uurimistöö ebaühtlasest seisust, sotsiaal-majanduslikest teguritest või veel millestki muust.

Väitekirja pealkiri on "Rautakautinen Karjala" ("Rauaaegne Karjala"). Tekstist aga võib jääda mulje, et nn. ristiretkede aega pole Saksa pidanudki rauaaajaks. Nimelt kõneleb ta rauaaajast ja ristiretkede ajast (*rautakausi* ja *ristiretkiaika*). Tegelikult peaks ju ristiretkede aeg olema ikka veel rauaaeg. Saksa on ilmselt üritanud küll jälgida Soomes kasutatavat periodiseeringut, jättes aga tähele panemata, et soome arheoloogid arvavad ristiretkeaaja rauaaaja hulka, käsitades seda mõnikord koos viikingiajaga noorema rauaaajana.

Töö esimeses, sissejuhatavas osas on käsitletud põhiliselt Karjala muististe senist uurimiskäiku, kusjuures pearõhk on asetatud viimaste aastakümnete tööle, ühtlasi tutvustab Saksa oma raamatu eesmärke ja põhisisu. Olnuks soovitav, et samas oleks lähemalt iseloomustatud ka uurimispiirkonna loodusolusid, mis usutavasti on tugevalt mõjutanud sealse asustuse kujunemist. On ju tegu üleminekuajaga, kus nn. Fennoskandia kilp asendub Vene tasandikuga. Kuidas kajastub see maastikupildis ja asustuse levikus?

Teises peatükis "Karjala ristiretkede ajal. Karjala ristiretkede aegsed hauad" on vaadeldud kalmistuid kui muistiseliki. Sellisena erineb see osa sissejuhatuses lubatud asustusloolisest lähenemisviisist. Nagu võib aru saada, on Saksa just haudade alusel üritanud välja arendada suhtelise kronoloogia süsteemi kogu asustuse ja kultuuri arengujärkude väljaselgitamiseks. Haudade ja nende leiumaterjali erisuste puhul on püütud määratleda, kas need on kronoloogilised või piirkondlikud. Et hauad on neis ilmnevate matmiskommete elementide poolest (maetute orientatsioon, kirstude või mitmesuguste puitkonstruktsioonide olemasolu jm.) väga mitmekesised, siis pakuvad nende elementide kombinatsioonid ohtrasti rühmitamisvõimalusi. Seda illustreerivad lisatud tabelid. Lõpptulemusena eristab Saksa matmiskommete järgi kaks põhirühma: 1) paganlikud matused ning 2) paganlusaja lõpu ja kristliku ajajärgu alguse matused. Retsensendile jäi küll mõneti arusaamatuks, kui selge see vahe mõlema rühma vahel on ja kuidas ilmneb ristiusu mõju Karjala matmiskommetes. Kas on tegu ainult idakiriku mõjudega või on tunda ka läänepoolseid mõjutusi?

Samas peatükis on Saksa tutvustanud ka karjalaste haudadest leitud esemelist materjali, pürgimata sealjuures looma uusi tüpoloogiaid, vaid tuginedes paljude eelnevate uurijate vastavatele töötulemustele. Kahjuks on Saksa raamatus väga vähe pildimaterjali. Arvukad viited Nordmani, Kivikoski, Kirpitšnikovi, Kotškurkina ja teiste uurijate töödele ning nendes olevatele illustatsioonidele vaevalt et suudavad seda puudust korvata. Saksa eesmärk on olnud haudades koosinevate leiurühmade ja ühes sellega ka vastavate hauarühmade väljaselgitamine. Nii on ta meeste haudade hulgas esemete järgi eristanud kaks, naiste haudades kolm põhirühma. Igale rühmale on omane kindel esemete kooslus. Seesugune esemete käsitus kontekstis kaasleidudega on kahtlemata oluline relatiivse kronoloogia kindlaksmääramisel. Seda raamatu autor ongi teinud, arvestades sealjuures ka matmiskombestikku.

Tuleb tõdeda, et Saksa on nii matmiskommete elemente kui ka leiumaterjali käsitletud peamiselt kronoloogilisest ja piirkondlikust aspektist. Ta märgib küll, et

on tarvis arvesse võtta ka sotsiaalseid faktoreid (lk. 49). Ometi on sotsiaalne aspekt jäänud peaaegu kõrvale. Küsimust, kas ja kuidas on matmiskommete ja leidude erinevused seletatavad sotsiaalsete rühmaerinevustega, pole seatudki. Haudades esinev esemete valik on mõistagi sõltuv kronoloogiast, ent samas on see ka sotsiaalne ilming, mis näitab surnu kuulumist mõnda rühma. Ka on hauainventari valik seotud traditsioonidega ega tarvitse anda täpset läbilõiget igapäevaelus kasutatud esemetest.

Raamatu põhiosa on kolmas peatükk, mis on pealkirjastatud kui "Karjala muistsed asustuskeskused". Selles on käsitletud kõiki teadaolevaid vaadeldava ajajärgu Karjala muistiseid asustuspiirkondade kaupa. Ülevaade on põhjalik, minnes kuni üksikute savinõukildude ütelugemiseni. Järjestikku loendatakse piirkondade kaupa kalmistud, asulad, linnused, juhuleiud, lohukivid ja leitud esemed. Eriti põhjalik on dissertant olnud Käkisalme linnuse puhul, mille kirjeldust võiks peaaegu võrrelda kaevamisaruandega. Rohked viited kirjandusele raskendavad lugemist. Samas sisaldab peatükk hulgaliselt andmeid viimastel aastakümnetel enamasti Saksa osalusel avastatud ja uuritud muististe kohta.

Saksa töös on küll korduvalt mainitud avastatud hoonekohti, ent nende kirjeldus on jäänud pealiskaudseks. Ka on võimalike hoonejäänuste interpretatsioon üsna tagasihoidlik, näiteks Sakkola Lapinlahtis 1979. ja 1980. aastal uuritud kivivarede puhul (lk. 72). Ise neid küll nägemata, julgeb retsensent arvata, et tegu võis olla kerisahju varedega ja hoonekohtadega. Samas mainib Saksa ka üht hoonealusega liituvat ahju, mille kohta aga rohkem andmeid ei ole esitatud. Tuleb märkida, et terviklikum pilt Karjala muistsetest ehitistest jääb paraku puudu. Üsna rohkesti on nimetatud ehitusjäänuseid, sealhulgas puitu, põlenud savi, postikohti, sütt jm. (näiteks Räisälä Hovinsaare muinasasulas), ent neist pole üritatudki ehitiste kohta midagi olulisemat järeldada. Vähevõitu pakuvad selles suhtes ka muinaslinnade uurimistulemused, kuigi näiteks Räisälä Tiurilinnas on avastatud üle kümne hoonekoha. On kividest seinaluseid, on leekohti. Neist pole aga tehtud järeldusi hoonete suuruse ja võimaliku konstruktsiooni kohta, pole ka võrdlusi naabermaade muistsete ehitustega.

Mõningaid andmeid on toodud Käkisalme muinaslinna ehitiste kohta. Muu hulgas nimetatakse seal ka kerisahje (*kiuas*). Võib küsida, mida kujutasid endast Kurkijoki Hämeenlahti linnamäel Appelgreni kaevatud väikesed kuhelikud. Kas ei ole needki hoone- resp. ahjuvared, nagu arvas Kotškurkina? Appelgren ise seostas need tuleasemetega. Saksa arvates on need kujunenud alles linnuse hävimise järel ja ta on jätnud nende otstarbe küsimuse lahtiseks. Tundub, et kõige rohkem on andmeid ehitiste kohta Kotškurkina uuritud Sortavala Paaso linnamäelt.

Mitmeid lahtisi küsimusi jääb Tiurilinna ehk Tiuri Linnasaare puhul. Nähtavasti on üks ebaselguse põhjusi asjaolu, et muistist on kaevanud mitmed uurijad, kes on rajanud palju erinevaid kaevandeid. Jooniseid 18 ja 19 kõrvutades selgub, et mõnda kohta on kaevatud vähemalt kaks korda. Ka valli ehitus jääb mõneti arusaamatuks. Joonisel 21 toodu on selles suhtes üsna väheütlelev. Selge on ainult niipalju, et kaitserajatised on ehitatud pärast seda, kui kultuurkiht või vähemalt

suur osa sellest oli juba tekkinud. Sama nähtus kordub ka mõne teise Karjala linnuse juures ning on hästi tuntud mujaltki. Võiks soovitada Saksale nii Tiurilinna kui ka teiste linnuste puhul iseloomustada rohkem linnuse välisilmet, märkides ära sealjuures ka õuepinna suuruse. Tahaksin küsida, kes Tiurilinna kui linnuse ehtasid ja kes seda kasutasid. Saksa refereerib vaid teiste uurijate arvamusi. Tema enda seisukoht jääb aga ebaselgeks.

Ka Käkisalme linnuse puhul jääb üht-teist küsitavaks. Näiteks tulid selle kultuurikihis nähtavale puulasud, ent mida need endast kujutasid? Millal sai karjalaste linnusest venelaste *Korela*? Millist osa etendasid seal siis veel karjalased? Kas võis seal olla kaksikvõim?

Hämeenlahti linnamäe, aga ka teiste muinaslinnade puhul paistab silma, et raamatu autor loeb hoolega üles võimalikult kõik leiud, ent hoonestuse ja kaitseehitiste selgitamise osas on ta jäänud märksa tagasihoidlikumaks. Usutavasti lubaksid olemasolevad andmed enamat. Retsensendi arvates oleks võinud rohkem tähelepanu pöörata ka linnuste sotsiaalsele taustale. Kas need olid kogukondlikud rahvalinnused või ülikalinnused? Kas neid kasutati ajutiste pelgupaikadena või olid need alaliselt rahvastatud?

Suhteliselt lühikesed neljas ja viies peatükk on teatud kokkuvõtte eelnevast. Pearõhk on neis materjali kronoloogilisel ja osalt piirkondlikul rühmitamisel. Samas üritab Saksa vaadelda Karjalat kui ühtset asustus- ja kultuuriala. Eelmises peatükis käsitletud alad kujutavad tema arvates endast Muinas-Karjala tuumikala. Võib küsida, kui suur oli kogu muistsete karjalastega asustatud territoorium. Ja mida on sellest arheoloogiliselt teada? Saksa väidab, pidades sealjuures silmas eri tunnustega haudu ja esemeid, et Karjalast – mõistagi raamatus vaadeldava ala piirides – moodustus ristiretkede perioodil omaette kultuuripiirkond. Usutavam on siiski, et asustus- ja kultuurialana, ilmselt ka etnilise nähtusena oli Karjala olemas juba varem. Ainult et varasemal kultuuril puudusid selgemad "rahvuslikud" tunnusjooned. Analoogia on olemas mõne teise läänemeresoome maaga, kus rahvuslikud ehted kujunevad peamiselt alles alates 11. sajandist. Mainitagu näitena liivi kultuuri arengulugu.

Karjala kultuuri ja asustuse alusena nimetab dissertant maaviljelust. Ent kas võib seda pidada uueks elatusalaks? Kas ei ulatu viljelusmajanduse algus siiski hoopis kaugemale minevikku, kuni varasesse metalliaega? Ristiretkedeagegse Karjala asustuse ja kultuuri kronoloogilise rühmitamise suhtes ei leia retsensent põhjust diskuteerimiseks, kuigi võiks vahest ette heita kordumisi ja liigset laskumist detailidesse. Rühmade puhul on kronoloogilist kokkulangemist, mis on johtunud nähtavasti sellest, et ajalised erinevused rühmade vahel on olnud suhteliselt väikesed.

Kuuendas peatükis vaatleb Saksa Karjala naaberalasid. Esiprobleem on siin Karjala ja Savo suhted, mida on palju käsitletud ka soome arheoloogias. Saksa tõstab esile mõlema piirkonna ühis- ja erijooned. Kas oli Savo ristiretkede ajal osa Karjalat või omaette kultuuripiirkond? Tundub, et Saksa on siin üritanud leida kompromissi, kõneldes Karjala–Savo kultuurialast. Tahtmata esile kutsuda pikemat

sellekohast mõttevahetust, tuleb siiski küsida, kes olid õigupoolest savolased, olid nad lähemal karjalastele või hämelastele või olid hoopis omaette rühmitus.

Lõplikku selgitamist ootavad karjalaste ja isurite suhted, mida on korduvalt käsitletud nii soome, vene kui ka eesti uurijad, nii keeleteadlased kui ka arheoloogid. Saksa arvamuse kohaselt ei ole isurite näol tegu alles nooremal rauaajal karjalastest eraldunud etnilise rühmaga, nagu mitmed uurijad on oletanud, vaid neil oli iseseisev koht Läänemere idaosas olevate rahvaste hulgas. Põhimõtteliselt sama seisukohta on avaldanud Aliise ja Harri Moora (Moora & Moora 1964).

Ei saa nõustuda väitega (lk. 26), et kuni keskmise rauaajani kujutas Lääne-Soomest ja Eestist ida suunas kuni Ülem-Volga kultuuripiirkonnani ulatuv ala endast ulatuslikku metsamaad, mille elanikud tegelesid küttimise, kalapüügi ja korilusega. Arvan, et siin on küll lõivu makstud vene historiograafias tihti väljendatud seisukohale, et tõelise kultuuri ja arenenud viljelusmajanduse tõid soomeugri rahvastele alles idaslaavlased. Saksa näib ka uskuvat, et slaavlased tulid soomeugri aladele juba keskmisel rauaajal. Nn. slaavi kolonisatsiooni teemal on väljendatud erinevaid arvamusi, mida siinkohal pole mõtet korrata. Probleemaatiline on ka nn. vanavene rahvastik ja kultuur Isuri lavamaal.

Omaette küsimus on Karjala ja Novgorodi suhted. Tuginedes vanavene kroonikate andmetele arvab Saksa (lk. 182), et alates 1270. aastaist kuulus Karjala Novgorodile. Kas on see kindel? Kas ei ole kroonikad Venemaa laiusega vahest liialdanud? Kindlasti olid Novgorodi ja Karjala vahel liidu- ja koostöösuhthed, millele lisandus kultuurivahetus. Ent ka Novgorodi kultuurimõjudega ei tasuks üle pakkuda. Kas on Saksa näiteks kindel, et karjalaste sepatöö tehnoloogia on pärit Novgorodist?

Seitsmendas peatükis jälgib Saksa lühidalt kultuuri arengut Karjalas alates mesoliitikumist. On soovida, et eriti varase metalliaja käsitus oleks põhjalikum. I aastatuhande algupoolel ja keskosas p.Kr. oli Saksa arvates Karjalas kaks kultuuri ja kaks rahvast. Oli vana, kiviaja kultuuritraditsioone järgiv kohalik rahvastik ja olid mujalt tulnud inimesed oma kaasatoodud metallesemetega. Kas ei ole see liiga lihtsustatud arusaam? Saabunute hulgas on nimetatud ka *keskivenäläisiä*, mis võib tekitada lugejas küll arusaamatust.

Muinas-Karjala kultuurilugu on Saksa traditsiooniliselt alustanud merovingi-ajast, kust areng viib edasi läbi viikingiaja kuni ristiretkede perioodi õitsenguni. Karjala kultuuri juurde tuleb arvata siiski ka selle maa eelnev, ehkki hõredavõitu kultuurilugu. Ristiretkede aja kultuuri alusena näitab Saksa mitmekülgselt arenenud majandust, kuhu kuulusid ka käigud saamide juurde ja karusnahakaubandus. Üsna kõrvale on aga Saksa jätnud territoriaalse jaotuse ja sotsiaalse struktuuri küsimused. Põhiliselt piirdub see väitega, et Karjala ühiskond oli hästi struktureeritud ja korrastatud. Korduvalt kõneldakse ühetalulistest küladest.

Saksa käsitusaineks olev muistne Karjala on kahtlemata oluline kultuuripiirkond kogu Põhja-Euroopas, vaadeldagu seda siis Venemaa, Skandinaavia või teiste läänemeresoome rahvaste vaatenurgast. Eriti oluline on Karjala kultuur ja karjalased ise soomlaste, aga samuti isurite ja vepslaste kultuurilisele ja etnilisele

arengule. Samas pakub Karjala näite, kui hukutavalt on mõjunud ühe maa ja tema rahva elule nende jagamine kahe suurvõimu, Rootsi ja Venemaa *resp.* Novgorodi vahel.

Tehtud märkustele vaatamata väärib Aleksandr Saksa töö hindamist kui tõsine uurimus. Selle taga on tunda suurt tööpanust, mida tuleb eriti rõhutada. Kuigi on kasutatud eelnevate uurijate tulemusi – ilma neid arvestamata poleks niisuguse uurimuse kirjutamine olnud ju mõeldavgi –, on põhiline siiski Saksa oma teadustöö, milles on olulisel kohal Karjala rauaaja lõppjärgu arheoloogilise ainese kronoloogiline ja piirkondlik rühmitamine. Kahtlemata on astunud pikk samm Karjala arheoloogilises ja varaajaloolises uurimistöös.

Kasutatud kirjandus

Lõugas, V. 1972. Väikeste lohkudega kultuskivid. – Eesti Loodus, 12, 729–732.

Moora, H. & Moora, A. 1964. Lisandeid vadjalaste ja isurite etnilisele ajaloole. – Etnograafia-muuseumi aastaraamat, XIX. Tartu, 188–209.

Schwindt, Th. 1893. Tietoja Karjalan rautakaudesta ja sitä seuraavilta ajoilta. (SMYA, XIII.)

Тваури, А. 1997. Eesti lohukivid. – TÜ АКТ, 9. Tartu, 11–53.

Uino, P. 1997. Ancient Karelia. Archaeological Studies. Muinais-Karjala. Arkeologiaia tutkimuksia. (SMYA, 104.)

Кочкуркина С. И. 1981. Археологические памятники Корелы. Ленинград.

Кочкуркина С. И. 1982. Древняя Корела. Ленинград.